

**І РОЗДІЛ**  
**ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА,**  
**АРХЕОЛОГІЯ, КРАЄЗНАВСТВО ТА ЕТНОГРАФІЯ**

**В.Ю.МУРЗІН, В.Г.ШЛАЙФЕР**

**ДО ІСТОРІЇ ЛУКІВ**

Луки, які з повним правом вважаються першим механічним пристроєм, що був створений людиною, з'являються, за думкою більшості дослідників, близько 40 – 30 тис. років тому (Шокарев, 2001, с. 7), якщо точніше – то наприкінці палеоліту або на початку мезоліту. Це було пов'язане із переходом від колективного полювання на великих стадних тварин, у зв'язку з виникненням останніх (наприклад – мамонтів) до мисливства індивідуального. У всякому разі, наскальні малюнки мисливців з луком епохи мезоліту зустрічаються досить часто (Рис. 1). Безперечно, тривалий період часу луки були простими, виготовлялися вони із цільного шматка деревини. Поява складних луків, що виготовлялися з деревини різних порід, іноді із деталями із рогу та кісті, співпадає у часі із становленням на просторах південної Євразії кочового способу виробництва. В літературі вони отримали назву «скіфського» лука. Проте, якщо виходити із матеріалів образотворчого мистецтва – наприклад, із рельєфу, що прикрашав Німрудський палац (Рис. 2) великого асирійського царя Ашшур-нацир-апала II, який був при владі у 883 – 859 рр. до н.е. (Бикерман, 1976, с. 188), на якому зображені північні кочовики, вірогідно – кіммерійці, такі луки повинні були з'явитися не пізніше початку I тис. до н.е.

Археологічно луки скіфського типу, що мали асиметричну сигмоподібну форму, практично не зафіксовані. Певне уявлення про них (Рис. 3) дає бронзова модель лука з Ольвії (Козуб, 1973). Найчастіше зустрічаються рогові та кістяні закінчення луків, що оформлені у традиціях скіфського звіриного стилю. Чудові зразки таких деталей виявлені у Тлійському могильнику у Південній Осетії (Техов, 1980). Вірогідно, у деяких випадках кістяні накладки розміщувалися також у середній частині лука (Черненко, 1981, с. 10). Кістяні або рогові накладки створювали у лука зони жорсткості та пружності, що додавало йому більшої потужності. Розміри «скіфських» луків нам достеменно не відомі, але, виходячи із зображень на торевтиці (Рис. 4,5), де вони сягають від 1/5 до 1/2 зросту воїна, їх довжина приблизно дорівнювала 60 – 80 см.

Незважаючи на практично повну відсутність луків скіфського типу, що збереглися, про їх широке розповсюдження свідчать бронзові вістря стріл до них, котрі виявлені не тільки на степових просторах Євразії, але й у Центральній та Західній Європі (Kleeman, 1954; Sulimirski, 1958, 1961), а також у Передній Азії (Sulimirski, 1954).

Наступним кроком у розвитку складного лука була поява більш потужного лука гуннського типу (Рис. 6). В принципі, його конструктивні особливості були подібні до ідеї скіфського лука, проте він відрізнявся від останнього наявністю більш виразного руків'я посередині, більшою потужністю, довжиною (довжина його кібіті сягала 140 см), більшою кількістю рогових накладок (Руденко, 1962, с.45). У Європу такі луки попали разом із гуннами у IV ст. до н.е. Їх знахідки у Східній Європі перелічені у монографії І.П.Засецької (Засецкая, 1994, с.35-36). Велика серія залишків луків гуннського типу виявлена також на території Дагестану (Саидов, 2011).

Луки гуннського типу стали основою для створення складних луків більш пізнього часу – тюркського, уйгурського, куманського і кіпчакського, монгольського (Савинов, 1981), а потім – широко відомого турецького, башкирського, калмицького та ін.

Поміж тим, у Західній Європі продовжували існувати прості луки. Особливо ушавленим був англійський довгий лук (його довжина дорівнювала зросту людини або дещо перевищувала його), що виготовлявся, найчастіше, з тису. Саме англійські лучники, які набиралися з йоменів – вільних селян, забезпечили перемогу англійців у Сторічній війні. У битвах при Крессі (Рис. 7), Пуатьє, Азенкурі вони знищили цвіт французького

лицарства, що підірвало непохитну до того часу владу сеньйора над простолюдином. Проте у XVI ст. лук у Західній Європі був остаточно витиснутий арбалетом та аркебузою.

Однак в більш східних регіонах, незважаючи на появу вогнепальної зброї, складний лук перебував у застосуванні ще досить тривалий час. Особливої слави зазнав турецький лук, стрільба з якого вважалася спортом султанів. Він був на озброєнні також у донських та запорізьких козаків, котрі перебували у постійній конфронтації з турками та їх васалами. На відміну від вогнепальної зброї, такий лук мав дві важливих властивості – безшумність та скорострільність.

Не виключено, що лук у запорізьких козаків був також знаком старшинського достоїнства. В усякому разі, на відомому портреті легендарного Байди – засновника першої Запорізької Сечі князя Дм.Вишнівецького, він зображений з луком у правиці (Рис. 8).

Вражають й факти використання лука під час наполеонівських війн. Так, у битві поблизу містечка Веллау (<http://www.archman.ru/2009/09/01/at>) французька кіннота генерала Груші напала на заслон з донських козаків. Ніби то втікаючи від французів, козаки, які скакали галопом, напівобернулись у сідлах і почали вражати французів з якоїсь таємної для супротивників зброї. Під час удаваного відступу козаки підвели французьких вершників під засідку і калмицький полк, що стояв там, завершив розгром французів.

На зустрічі імператора Олександра I з Наполеоном, що відбулася невдовзі після цих подій, останній запитав про таємну зброю у отамана М.Платова. Той показав йому багато оздоблений золотом і сріблом турецький лук, а після того, як Наполеон подарував йому золоту табакерку, був змушений, у свою чергу, подарувати Наполеону свій лук та футляр для нього.

Після такого короткої розповіді про історію луків, розповімо про три лука, що зберігаються в Музеї історії зброї у м. Запоріжжі.

**Лук №1.** Лук вигнутий «рогами» назовні. Довжина кібіті 884 мм. Дерев'яне руків'я овальне у перетині, його товщина близько 30 мм. «Рога» виготовлені з двох прошарків деревини (Рис. 9).

Їхня «спинка» виготовлена з деревини, «черевце» підсилене довгими роговими накладками, що кріпляться, приблизно, від руків'я до крутих вигинів на кінцівках лука. Ці вигини досить масивні, їх товщина 23, а ширина 31 мм.

Кінцівки лука, або мадіани, складають єдине ціле з дерев'яними частинами «рогів». Дерево і ріг були склеєні поміж собою, зараз шов склейки помітно розійшовся.

На одній з кінцівок лука зберігся упор для тятиви. Лук покритий чорним, жовтим та красним лаком.

**Лук №2.** Загальна довжина лука – 1370 мм (Рис. 10). Лук асиметричний. Довжина верхнього «рогу» 715 мм, нижнього – 655 мм. Дерев'яні «спинки» рогів і довгі рогові накладки на «черевцях» також були склеєні. Таке сполучення різних матеріалів добре забезпечувало «стискання-розтискання» лука. На кінцівках збереглися два упори для тятиви. До колекції Музею лук надійшов з натягнутою тятивою.

Дерев'яні частини лука орнаментовані розетками з п'ятьма пелюстками. Лук вкритий чорним та красним лаком.

**Лук №3.** На відміну від перших двох екземплярів він дещо більший (його довжина – 1440 мм) і відрізняється складністю конструкції та різноманітністю матеріалів, що були використані під час його виготовлення (Рис. 11-12). Лук вигнутий назовні. Руків'я овальне у перетині, досить товсте – 46 мм. Дерев'яні «рога» підсилені роговими та сталевими накладками. На верхньому «розі» до дерев'яної основи «черевця» прикріплена рогова пластина довжиною 204, шириною 32 і товщиною 5 мм. Поверху на неї закріплена сталева пластина довжиною 183, шириною 16 і товщиною 2 мм.

Ще одна сталева пластина закріплена на боці «рога». Її ширина 32, товщина 1 мм. Пластина частково деформована, тому визначити її точну довжину не є можливим.

Сталева пластина довжиною 178, шириною 34 та товщиною 1 мм закріплена також на дерев'яній «спинці» «рога».

До іншого «рога», нижче руків'я, також прикріплена спочатку рогова накладка довжиною 165, шириною 34 і товщиною 4 мм, а потім сталева пластина довжиною 159, шириною 30 і товщиною 4 мм. Лук багато орнаментований витонченими арабесками.

Усі три лука були придбані для Музею під час аукціонів, що проходили у дальньому зарубіжжі. Перші два луки, по даним організаторів аукціонів, походять звідкілясь з території Монголії. Третій лук було виставлено на продаж як «турецький».

Що стосується перших двох луків, то з атрибуцією їх як пізньомонгольських можна погодитися. Про це свідчить, зокрема, їхня схожість із монгольськими луками пізнього середньовіччя, особливо з луком 1-го типу, посиленим роговими пластинами (Худяков, Бобров, 2004).

На жаль, автори цієї публікації не наводять точної дати такого виду озброєння. Проте, як випливає з контексту роботи, мова, скоріш за все, йде про XVIII ст.

Таку дату підтверджує ще один відомий нам лук. Нещодавно на відомому аукціоні «Імперіал» був виставлений на продаж «рідкісний монгольський лук» (лот 45) (<http://www.auctionflex.com/showlot.ap?co=30162&weid=22048&weiid=8054413&archive=n&lso=lotnumasc&pagenum=1&lang=En>).

«Рога» лука сильно вигнуті назовні і утворюють майже овал, найбільша довжина котрого 507 мм (Рис. 13). За думкою експертів аукціону, лук датується XVIII ст. До цього ж часу можна віднести й монгольські луки, які ми публікуємо.

Не викликає сумнівів й визначення третього лука як турецького. Про його дату можна судити по турецькому луку, що був виготовлений, як свідчить напис на ньому, у 1622 році.

Цей лук був експонований на виставці османської зброї, що проходила у замку Фрідріхштайн (федеральна земля Гессен, ФРН) у 2012 році (LöweundHalbmond..., 2012, kat. 10-13).

Подібно до нашого лука, він також був посилений сталевими пластинами і був прикрашений східними орнаментальними мотивами (Рис. 14).

Усе це дає підстави датувати турецький лук з колекції Музею історії зброї у м. Запоріжжя в межах XVII ст.

## ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бикерман Э. Хронология древнего мира. – М., 1976.
2. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V вв.). – СПб., 1994.
3. Козуб Ю.И. Модель лука из Ольвии. – Скифские древности. – К., 1973.
4. Руденко С.И. Культура хуннов и Ноинулинские курганы. – М.-Л., 1962.
5. Савинов Д.Г. Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981.
6. Саидов В.А. Сложносоставные луки с костяными накладками с территории Дагестана // История оружия. – Запорожье, 2011. - №2-3.
7. Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII – VI вв. до н.э. – М., 1980.
8. Худяков Е.С., Бобров Л.А. Вооружение джунгар и халха-монголов в эпоху позднего средневековья // Тр. Гуманитарного ф-та НГУ. - Серия II. – Вып. 1.- Новосибирск, 2004.
9. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К., 1981.
10. Шокарев Ю. Луки и арбалеты. – М., 2001.
11. <http://www.archman.ru/2009/09/01/at>
12. <http://www.auctionflex.com/showlot.ap?co=30162&weid=22048&weiid=8054413&archive=n&lso=lotnumasc&pagenum=1&lang=En>
13. Kleeman O. Die dreiflügeligen Pfeilspitzen in Frankreich. – Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. – N4, 1954.
14. Löwe und Halbmond. Ein Prunkzelt und Waffen aus dem Osmanischen Reich. - Petersberg, 2012.

15. Sulimirski T. Scythian antiquities in Western Asia. – *Artibus Asiae*. – vol. XVII, N3-4, 1954.

16. Sulimrski T. Die Skythen in Mittel- und Westeuropa. - Bericht V International Kongress Vor- und Fruhggeschichte. - Hamburg, 1958, 1961.

### SUMMARY

Invention of the bow, this first mechanical invention of man, refers to the Paleolithic or the early Mesolithic period, ie it happened approximately about 40-30 thousand years ago. The first bows were simple, as made from a single piece of wood.

Complex bows, ie consisting of several layers of different kinds of wood, sometimes reinforced by bone or horn details were the invention of the nomads, and bows were named “Scythian type”. Their appearance is the beginning of the I millennium BC.

Their further development is more powerful bow of “hunnic” type that marked the beginning of the later Bashkir, Kalmyk, famous Turkish and other bows. Unlike the southern regions of Eurasia and the surrounding areas, in Western Europe simple bows were still prevalent, the most famous of which were the English long bows.

Two Mongol bows of XVIII century and one Turkish bow of XVII from the collection of the Museum of Weapons in Zaporozhye are first published in this article.



Рис. 1. Зображення мисливців з луками на петрогліфах (епоха мезоліту)



Рис. 2. Німрудський рельєф

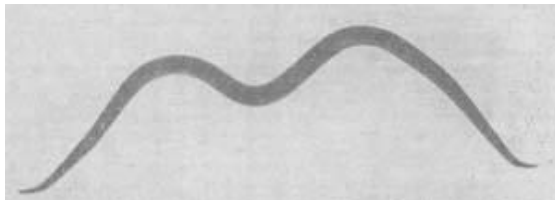


Рис. 3. Бронзова модель лука з Ольвії



Рис. 4. Скіфські лучники. Золота платівка з кургануКуль-Оба



Рис. 5. Кубок з кургануКуль-Оба



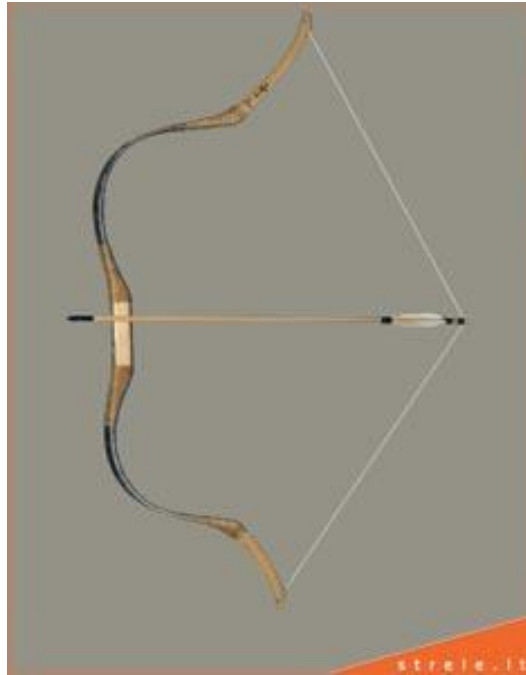


Рис. 6. Гуннський лук (реконструкція)



Рис. 7. Битва при Кресі. Середньовічна мініатюра



Рис. 8. Портрет легендарного Байди



Рис. 9. Лук №1





Рис. 10. Лук №2



Рис. 11. Лук №3. Цифрами позначені орнаментовані ділянки кібіті



Рис. 12. Деталі декору лука №3



Рис. 13. Монгольський лук. Лот аукціону «Імперіал»



Рис. 14. Турецький лук. Експонат виставки у замку Фрідріхштайн